

Je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan?

Prigodom 50. obljetnice smrti

Ivan MACAN

Sažetak

Prigodom 50. obljetnice smrti poznatog filozofa Ludwiga Wittgensteina autor je želio prikazati jednu stranu te osebuje osobnosti koja redovito u prikazu njegove filozofije ostaje po strani, a to je njegova moguća religioznost. Slijedeći događaje Wittgensteinova života autor donosi zanimljive Wittgensteinove iskaze koji se tiču religije i vjere u Boga, a često i njegove osobne »borbe s Bogom«, pozivajući se pritom na iskaze ljudi koji su s Wittgensteinom dijelili istu sudbinu ili bili njegovi prijatelji. Iz tih priloga može se dobiti dosta jasna slika da Wittgensteinu misao na Boga, tj. njegova religioznost nije bila nešto tuđe.

»Recite im da sam imao divan život.«¹ Bile su to, prema svjedočanstvu njegovih prijatelja, posljednje riječi što ih je prije smrti izgovorio filozof Ludwig Wittgenstein koji je umro prije pedeset godina, 29. travnja 1951. Moglo bi se postaviti pitanje je li uputno, pa čak i ukusno, postaviti upit koji smo stavili u naslov. No nismo mi prvi koji postavljamo to pitanje. Postavio ga je već Wittgensteinov prijatelj Paul Engelmann, s kojim je Wittgenstein proboravio mnoge sate u raspravama o mnogim pitanjima, pa i o religioznim². A u novije se vrijeme time pozabavio i Wittgensteinov američki prijatelj Norman Malcolm u knjizi *Wittgenstein — a Religious Point of View?*³ Očito je, dakle, da pitanje o Wittgensteinovoj religioznosti zaslužuje da bude razmotreno. A mi bismo ovim člankom htjeli podsjetiti na pedesetu obljetnicu njegove smrti.

Niti je moguće niti nam je namjera učiniti neko religiozno–psihološko istraživanje jer bi to nadmašilo mogućnosti ovog prikaza i autorovu sposobnost. Željeli bismo jednostavno prikazati neke činjenice i navesti neke Wittgensteinove tekstove i razgovore koji se tiču teme religioznosti općenito i njegova osobnog stava.

Svatko tko se imalo bavio Wittgensteinom zna kako je teško, zapravo i nemoguće, njega uklopiti u neke unaprijed zadane okvire. S pravom se stoga ističe kako u povijesti filozofije ima malo osoba o kojima je napisano toliko oprečnih sudova

1 »Tell them I've had a wonderful life«, Ray Monk, *Wittgenstein. The Duty Of Genius*, Vintage, 1991, str. 579.

2 Usp. Paul Engelmann, *Ludwig Wittgenstein. Briefe und Begegnungen*, 1970.

3 London, Routledge, 1993.

i stavova kao što je to učinjeno upravo u slučaju Ludwiga Wittgensteina. Mnogi filozofi i filozofske škole uopće ne spominju Wittgensteina, dok je on opet za neke druge oličjenje pravog filozofa, štoviša, filozofskog genija, najvećeg filozofa 20. stoljeća⁴. Razumljivo je da se i pitanje Wittgensteinove moguće religioznosti tretira različito.

Što se tiče vjerske pripadnosti obitelji Wittgenstein, jedne bogate i utjecajne bečke obitelji, poznato je da su njegovi preci još u Njemačkoj od židovstva prešli na kršćanstvo (uglavnom prilikom ženidbe i udaje) — najprije na protestantizam, a onda neki na katolicizam. Sva djeca Karla i Leopoldine r. Kallmus, a među njima i Ludwig, bila su krštena i odgajana u Katoličkoj crkvi. Njegova vjerska pripadnost kao rimokatolika stoji u svim njegovim dokumentima. Taj se je odgoj doduše ograničio na redoviti vjeronauk i na pripremu za prvu pričest i krizmu, jer je to bio običaj u svakoj austrijskoj katoličkoj pa i građanskoj obitelji, osobito poznatijoj. Malcolm ističe da je Wittgensteinov religijski odgoj bio više formalan i da su kasniji razgovori s njegovom sestrom Margaretom u njemu razorili njegovu djetinju vjeru, tako da je on postao ravnodušan prema vjeri. Štoviša, Malcolm kaže kako mu je Wittgenstein pričao da je u mladosti upravo mrzio religiju, ali da je, kad mu je bila 21 godina, u njemu nastupila promjena. U Beču je naime gledao dramu Ludwiga Anzengruberera »Kreuzelschreiber« u kojem jedan od sudionika izriče kako se njemu uopće ništa ne može dogoditi, što god se u svijetu događalo, jer je on od sudbine neovisan. To je djelovalo na Wittgensteina i Malcolm drži da je on tu prvi put vidio mogućnost religioznog⁵. Ta se promjena najbolje vidi ako se prati njegov dnevnik što ga je pisao tijekom prvog svjetskog rata na bojištu. Upravo o tim njegovim iskazima njemački filozof Hans Albert (nimalo sklon kršćanstvu) u predgovoru Wittgensteinovim *Tajnim dnevnicima* kaže sljedeće: »U njima se Wittgenstein pokazuje kao religiozni mislilac prožet kršćanskom tradicijom koji je bio sklon moralnom rigorizmu i koji je, čini se, bio bliži Kierkegardu i Tolstoju, nego onima koji su od njega primili poticaje za razvoj programa logičke analize«⁶. Kao što je poznato, Wittgenstein se odmah nakon izbijanja prvog svjetskog rata prijavio kao dragovoljac kako bi se borio na strani Austrije, smatrajući to svojom domovinskom dužnošću, te u tom nije mogao razumjeti svoga prijatelja Bertranda Russella i njegov pacifizam zbog kojeg je taj dospio čak u zatvor. Bio je upućen na istočno bojište i službovao na jednom brodu koji je plovio Vislom blizu Krakova. Njegova najstarija sestra Hermina, prema kojoj je Ludwig osobito nakon tragične smrti dvojice njihove braće (samoubojstvo) imao osobito nježan odnos, piše u svojim sjećanjima: »Sigurna sam da njegov motiv nije bila jednostavna želja obrane domovine. On je ujedno imao jaku želju da uzme na sebe nešto teško i da izvrši nešto drugo, a ne samo intelektualno djelo«⁷.

4 Usp. K. T. Fann (ed), *Ludwig Wittgenstein: The Man and His Philosophy*, New York, 1967.

5 Usp. Norman Malcolm, *Ludwig Wittgenstein, A Memoir*, London, 1958. Ovdje citirano prema njemačkom prijevodu: *Ludwig Wittgenstein. Ein Erinnerungsbuch*, str. 89–90.

6 Ludwig Wittgenstein, *Geheime Tagebücher 1914–1916*, Wien, 1991, *Vorwort von Hans Albert*, str. 7.

7 Hermine Wittgenstein, *My Brother Ludwig* (Mein Bruder Ludwig), usp. R. Rhees, *Recollections of Wittgenstein*, Oxford, 1984, str. 3.

Sigurno je to da je Wittgensteinov boravak na bojištu, a onda i zatočeništvo u Monte Cassinu u Italiji, imalo snažan utjecaj na njega i u njemu probudilo ono što bismo mogli nazvati »religioznost«. Kratki zapisi u njegovim tajnim dnevnicima koje je djelomično pisao šifriranim slovima, počevši od 8. kolovoza 1914. — nekoliko dana nakon što je bio primljen u vojnu postrojbu, ispresijecani su kratkim strelovitim molitvicama koje očito odaju njegovu unutrašnje raspoloženje i osvjedočenije.

Kad je tijekom rata boravio u galicijskom gradiću Tarnovu Wittgenstein je u nekoj knjižari našao samo jednu knjigu i to Tolstojevo *Kratko tumačenje Evanđelja*. O tome piše B. Russell u pismu svojoj prijateljici lady Ottoline 20. prosinca 1920., nakon što se u Amsterdamu susreo s Wittgensteinom i s njime razgovarao o *Tractatusu*: »Već sam u njegovoj knjizi nanjušio tragove mistike, no ono što ipak začuđuje jest kad sam ustanovio da je on već potpuno postao mistikom. On čita ljude kao što su Kierkegaard i Angelus Silesius i ozbiljno razmišlja o tome da postane redovnik. (.) Za vrijeme rata dogodilo se nešto čudno. Službeno je pošao u galicijski gradić Tarnov i sasvim slučajno nabasao na knjižaru u kojoj kao da nije bilo ništa drugo do razglednica. Ipak je, ušavši, vidio da tamo ima još samo jedna knjiga, naime Tolstojev spis o Evanđeljima. Kupio je tu knjigu samo zato jer nije bilo nijedne druge. No on ju je čitao i opet čitao, i otada ju je stalno imao kod sebe, u pucnjavi i u svako vrijeme. Sve u svemu, on voli Tolstoja, ali ne tako jako kao Dostojevskog (osobito Karamazove). Ušao je duboko u mistične načine mišljenja i osjećanja, no držim (premda se on ne bi s time složio) da on u mistici najviše cijeni njezinu moć da ga suzdrži od mišljenja. Ne mogu se uvjeriti da će doista postati monahom — to je samo neka ideja, a ne stvarna namjera«⁸. Otada je Wittgenstein tu knjižicu nosio sa sobom i iz nje, prema vlastitom svjedočanstvu, često čitao »s velikom dobiti« (usp. *Dnevnici*, 3. 9. 14.). Neko vrijeme su ga vojnici označavali kao »onog s Evanđeljem«⁹. Kako svjedoče mnogi njegovi prijatelji, ta je knjiga jako promijenila Wittgensteinovo ponašanje. Zanimljiv je njegov zapis u Dnevniku dne 12. rujna 1914.: »Uvijek nanovo ponavljam sebi u duhu Tolstojeve riječi: »čovjek je *nemoćan* u tijelu, ali je *slobodan* po duhu«. O, da Duh bude u meni! Poslije podne je poručnik čuo pucnje u blizini. Bio sam vrlo uzrujan. Po svojoj prilici bit ćemo i mi u uzbuni. Kako ću se ponašati ako dođe do pucanja? Ne bojim se toga da budem ustrijeljen, nego toga da ne ću pravilno ispuniti svoju dužnost. Ne-ka mi Bog dadne snage! Amen. Amen. Amen.«. Čitamo li paralelno njegove dnevnike koje je vodio na bojišnici, i to onaj šifrirani, »tajni« u kojem je bilježio svoje intimne doživljaje i raspoloženja i onaj u kojem je bilježio svoja razmišljanja o logici i filozofiji i čije su mnoge rečenice našle mjesto u *Tractatusu*, moramo se diviti koliko je on, unatoč ratnoj situaciji u kojoj je smrti gledao oči u oči, bio duhovno probuđen. Često je vapio za Duhom, bojao se da ga Duh ne napusti, konstatirao da je »Duh u njemu«. Evo njegova zapisa dne 16. rujna 1914.:

8 Usp. Ludwig Wittgenstein, *Briefe*, Frankfurt am Main, 1980, str. 100slj.

9 Usp. Brian McGuinness, *Wittgensteins frühe Jahre*, Suhrkamp, 1992, str. 344.

Noć je prošla mirno. Prije podne čujemo jaku topovsku i puščanu vatru. Po svojo smo prilici neizbježno izgubljeni. Duh je još kod mene, ali neće li me u krajnjoj nuždi ostaviti? Nadam se da neće! Sad je važno ohrabriti se i biti dobar! (9 p. m.) Prolom oblaka. Čovjek je nemoćan u tijelu i slobodan po Duhu. I samo po njemu.

Nekoliko zanimljivih crtica o Wittgensteinovu religioznom stavu dao nam je mladi bečki učitelj Franz Parak, koji je s njim bio u zatočeništvu u Monte Cassinu u Italiji. Parak je bio jedan od prvih ljudi koji je zajedno s Wittgensteinom čitao stranice njegova *Tractatusa*, premda sam priznaje »Jednako sam malo razumio kao i tisuću drugih kasnijih čitatelja«. No, njega je oduševila već prva rečenica *Tractatusa*: »Svijet je sve što je slučaj«, te odmah druga rečenica koja je u onoj verziji slijedila: »Što je slučaj, kaže nam što jest slučaj i što nije slučaj«. Paraka su te rečenice, kaže on dalje, podsjećale na početak Ivanova evanđelja: »U početku bijaše Riječ i Riječ bijaše kod Boga i Bog bijaše Riječ«. Wittgenstein je onda tom mladom učitelju povjerio svoju želju da i sam postane učitelj jer je smatrao da je s *Tractatusom* dovršio svoj filozofski zadatak, pa mu sada valja naći neko drugo zanimanje. I Parak dodaje Wittgensteinove riječi: »Doduše, najradije bih postao svećenik, ali ću i kao učitelj s djecom čitati Evanđelje«. Smatrao je međutim da je studij teologije od osam semestara kao uvjet za svećenika sada za njega predug. Wittgenstein je, nakon rata, doista postao učitelj u jednoj seoskoj školi Donje Austrije, ali je to zvanje nakon nekoliko godina napustio zbog toga što je od djece previše zahtijevao pa su se roditelji pobunili protiv njega.

Parak nadalje spominje kako je tih dana Wittgenstein jednom rekao da je »novo rođen«. Parak svakako otklanja pomisao da bi se ta njegova izreka mogla tumačiti u smislu indijske vjere o seljenju duša, već samo u smislu apostola Pavla koji je u poslanici Korinćanima napisao: »Je li tko u Kristu, nov je stvor«. (2 Kor 5, 17) Tu svoju tvrdnju potvrđuje Wittgensteinovim stavom prema Dostojevskom, koji na svršetku romana *Zločin i kazna* piše kako za Raskoljnikova nakon odslužene kazne počinje »nova povijest trajne obnove kao čovjeka, povijest novog rođenja, njegova prijelaza iz jednog svijeta u drugi, upoznavanja s novom do onda nepoznatom stvarnošću«. Kada ga je Parak zapitao zašto toliko cijeni Dostojevskog, Wittgenstein mu je odgovorio: »Zbog njegove veoma velike religioznosti«.

Parak je u pismu od 17. travnja 1978., upravljenom izdavaču Wittgensteinovih *Tajnih dnevnika*, o Wittgensteinu ustvrdio: »Budući da se on osjećao nanovo rođenim, njegovo je kršćansko osvjedočenje bilo izvan sumnje. U logoru se nalazio samo jedan protestantski duhovnik čije mu se propovijedi uopće nisu svidjele jer su bile previše teatralne, jer je on sve umjetno iz dna duše mrzio. (...) Mogu se zakleti da je tvrdio kako bi najradio postao svećenik. To je u svakom slučaju onda bila njegova situacija«. U pismu od 23. travnja 1978. godine Parak piše: »Da je Wittgenstein želio postati svećenik, potvrđuje to kako je on u zarobljeništvu mislio na religioznost vezanu za kršćanstvo. O Bogu doduše nije govorio, ali za to sam valjda bio kriv ja jer sam onda bio nereligiozan pa se zato nije pokazala prilika za religiozne razgovore. Tek su Dostojevski i Wittgenstein dali poticaj da sam se i ja dao na religiozno razmišljanje. (.) Zašto je Wittgenstein u *Tractatusu* bio kod izreka o Bogu suzdržaniji nego u *Dnevnici*ma? Dnevnici su bili određeni za njega, a Traktat

za javnost, a ne bi ni bilo u smislu Traktata govoriti o stvarima o kojima se nije moglo govoriti».

Završavajući svoje sjećanje na Wittgensteina i svoj boravak s njime u talijanskom zatočeništvu, Parak postavlja pitanje: »Što bi bilo postalo od Wittgensteina nakon što je kao učitelj zatajio da ga nisu njegovi engleski prijatelji doveli u Cambridge? On bi na temelju svoga životnog nazora po svoj prilici stupio kao časni brat u Hütteldorf ili Klosterneuburg gdje je već radio kao pomoćnik vrtlara. Njegov Traktat objavljen u 'Analima za prirodnu filozofiju' ostao bi nezamijećen, njegovi kontakti s 'Bečkim krugom' nepoznati, a ime bi mu se izgubilo u samostanu«¹⁰.

Poznato je da je Wittgenstein nakon povratka iz rata razdijelio dio svoje ne malene baštine (radilo se o svoti od 100.000 kruna) »siromašnim austrijskim umjetnicima«, pri čemu je zabranio da im se kaže tko je pravi darovatelj. Malcolm, pozivajući se na McGuinnessa, a taj na Paraka, tvrdi da je Wittgenstein doživio »religiozno obraćenje, novo rođenje koje ga je ponukalo da se odrekne čitavog svog imanja i vodi potpuno novi život, život koji je bio posvećen tim drugim, tim unutarnjim, tim religioznim ciljevima«¹¹. Parak u svom izvješću kaže da bi Wittgenstein zbog svog religioznog uvjerenja »najradije postao svećenik te nije činio kao mladić iz Matejeva evanđelja (19, 16–23) koji je — kad mu je Isus rekao: Želiš li biti savršen, idi, prodaj sve što imaš i dođi, slijedi me! — otišao žalostan jer je mnogo posjedovao. Wittgenstein se, naprotiv, odrekao svoga baštinjenog imanja, a to je bila odluka oko koje se na primjer Lav Tolstoj uzalud mučio«¹².

Ipak, moramo istaknuti da je Wittgensteinova religioznost bila svojevrsna. Njegov je odnos prema Bogu bio više pod utjecajem straha od Božjeg suda zbog njegovih grijeha. Uvijek ga je posebno dirnula misao na posljednji sud. Paul Engelmann, arhitekt podrijetlom Židov iz Olomouca, ističe da je njegova česta uzrečica bila: »Kad se jednom vidimo na posljednjem sudu« koju je »osobito u najozbiljnijim časovima u mnogim razgovorima izricao s neopisivim, prema unutra usmjerenim pogledom svojih očiju, sagnute glave poput slike nekog u zanosu«¹³. Wittgenstein je imao veoma visoko mišljenje o moralnoj čistoći, idealu koji ni on sam nije uvijek mogao ostvariti. Zato je često patio od svoje nedostatnosti ili čak nedosljednosti. U svojoj je autobiografiji B. Russell o tome napisao: »On je imao određenu čistoću koju nisam nikad više u tolikoj mjeri vidio, osim kod G. E. Moorea«. Na osobit ga je način odbijala svaka prijetvornost i neiskrenost. Čini se da je često imao osjećaje krivnje. Ti su ga osjećaji natjerali da je potkraj 1936. godine, kad se vratio iz Norveške, svakako želio dati neku vrst priznanja ili ispovijedi (confession) nekim svojim prijateljima, među kojima su bili Maurice Drury, G. E. Moore, Paul Engelmann, gospođa Fania Pascal i Francis Skinner. O tome piše u svojim *Osobnim sjećanjima* gđa Pascal, inače rođena u Rusiji kao Poljanovskaja koja nakon prvog svjetskog rata napustila Rusiju te je u Berlinu studirala filozofi-

10 Usp. Franz Parak, *Wittgenstein in Monte Cassino*, u: *Wittgenstein, Geheime Tagebücher*, str. 145–158.

11 B. McGuinness, nav. dj., str. 422.)

12 F. Parak, nav. dj., str. 151.

13 P. Engelmann, nav. dj., str. 57–58.

ju. Njezin je suprug Roy Pascal bio sveučilišni profesor njemačkog jezika, a ona je Wittgensteina poučavala ruskom jeziku — budući da je Wittgenstein svakako želio posjetiti Rusiju, oduševljavajući se tamošnjim socijalističkim režimom (nakon što je to ostvario, razočaran se vratio u Englesku). Ona se sjeća dvaju »prekršaja« koja joj je Wittgenstein »isповijedio«: prvi se sastojao u tome što su ljudi oko njege, uključujući i njegove prijatelje, smatrali da je on do tri četvrtine Arijac, a samo jednu četvrtinu Židov, dok je upravo obratan omjer točan. Njegov je prekršaj u tome što on sam nije ništa poduzeo da bi ispravio taj nesporazum. Drugi događaj koji je Wittgenstein smatrao jednim od svojih većih »grijeha« zbilo se tijekom njegova učiteljavanja u Austriji. Nekom je zgodom udario jednu djevojčicu i povrijedio je. Kad je djevojčica otrčala ravnateljju i potužila se, Wittgenstein je zaniijekao da je to učinio. Čini se da je Wittgensteina ovdje najviše zasmetala vlastita neiskrenost, upravo ono od čega je kod drugih najviše zazirao.

Wittgenstein je gospođi Pascal pričao još mnoge druge zgrade koje je ona zaboravila i koje su joj izgledale sitnicama. Tako je u jednom trenutku zavikala na njega: »Što je s Vama, zar biste Vi htjeli biti savršeni?« A Wittgensteinov je odgovor bio: »*Dakako*, želio bih biti savršen«. Gđa Pascal donosi o svemu ovaj sud: »Poslije svega, Wittgenstein je bio čovjek kao i drugi ljudi. Ipak ta ispovijest također ilustrira njegov ekstreman i drastičan način postupanja u prigodi kad ga je obuzela krivnja, kad mu je to postalo zaprekom za rad, u karakteru vrlo različita od poteškoća koje su pratile sam rad za koji on nije htio ništa bolje nego posvetiti mu se srcem i dušom«¹⁴.

Wittgensteinovo teološko znanje bilo je skromno. On je doduše vrlo često čitao Evandjelja, znao ih je gotovo napamet, često ih je citirao. Riječi Evandjelja shvaćao je ozbiljno, nastojao je prodrijeti u njihov smisao. Zato je i bio protiv onih koji mnogo govore o vjeri, a često i besmislice. Važnija je činjenica da je Wittgenstein imao stroge kritičke standarde. Tako je bilo u glazbi, umjetnosti, književnosti, arhitekturi, pjesništvu i filozofiji. No on je, kao i u akademskom životu, imao neku odbojnost prema svim institucijama, pa i prema crkvenim. Sigurno je da nije, unatoč iznesenim religioznim osjećajima i potrebama, pohađao crkvene obrede, katoličku nedjeljnu misu.

O njegovim religioznim nazorima, pa i o njegovu životu, dao nam je mnogo vrijednih obavijesti u svojim sjećanjima i susretima s Wittgensteinom njegov učenik i prijatelj Maurice O'Connor Drury. Razgovore s Wittgensteinom izdao je Rush Rhees u knjizi *Sjećanja na Wittgensteina*¹⁵, zajedno s još nekoliko sjećanja osoba koje su bile bliske Wittgensteinu. Drury je kao dvadesetšestogodišnjak godine 1933. došao u Cambridge s nakanom da studira teologiju i da bude zaređen za anglikanskog svećenika. Tu je svoju namjeru priopćio Wittgensteinu koji mu je odgovorio: »Nemoj misliti da ja to i jednog trena ismijavam, no ne mogu to odobriti; ne, ne mogu odobriti. Bojim se da će te jednog dana taj kolar ugušiti« (str.

14 Usp. Fania Pascal, *Wittgenstein. A Personal Memoir*, u: *Recollections of Wittgenstein*, edited by Rush Rhees, Oxford—New York, 1981, str. 37–38.

15 Rush Rhees (ed), *Recollections of Wittgenstein*, Oxford, 1981. U zagradama navodim stranicu toga izdanja.

101). O tome se među njima razvio zanimljiv razgovor u kojem je Wittgenstein opet pokazao svoje shvaćanje vjere. Rekao je Druryju da se boji kako bi on u svojim propovijedima nastojao kršćanskoj vjeri dati filozofsko opravdanje, kao da je njoj potrebna neka vrst dokaza. »Simbolizmi katolicizma su divni iza riječi. No svaki pokušaj da se uguraju u neki filozofski sustav jest sablažnjiv«, dodao je Wittgenstein. Kad mu je Drury uzvratio kako bi mogao biti sretan što bi kao svećenik mogao raditi s ljudima koji s njime dijele ista vjerovanja, Wittgenstein mu je odgovorio: »Nemoj ovisiti o okolnostima. Budi siguran da je tvoja vjera stvar samo između tebe i Boga« (102). Drury je poslušao Wittgensteina. Nije postao svećenik nego liječnik budući da je Wittgenstein smatrao da će kao liječnik puno više služiti ljudima nego kao svećenik.

Drury nam je također dao vrlo vrijedne informacije o Wittgensteinovim gledištima s obzirom na razna religijska tumačenja. Wittgenstein se tako izjasnio protiv mogućnosti dokazivanja Božje egzistencije. »Postoji dogma u Rimokatoličkoj crkvi da se Božja egzistencija može prirodnim razumom dokazati. No ta bi dogma meni onemogućila da budem rimokatolik. Kad bih o Bogu razmišljao kao o nekom drugom biću kao što sam ja, izvan mene, samo neizmjerljivo moćnijem, onda bih smatrao svojom dužnošću da mu se suprotstavim« (107/8). Wittgenstein nije trpio da se o religiji mnogo govori i umuje. On je smatrao da će religija budućnosti morati biti krajnje asketska, ali ne u smislu života bez hrane i pića. Drury dodaje da je odmah shvatio kako Wittgenstein misli na intelektualni asketizam. Za njega kršćanstvo nije u govorenju mnogih molitava. »Ako ti i ja trebamo živjeti religioznim životima, onda to ne smije biti da mnogo govorimo o religiji, nego da način našeg života bude drukčiji. Držim da ćeš, samo ako budeš nastojao pomoći drugim ljudima, konačno naći put do Boga« (114). Kad je Drury odlazio od njega, Wittgenstein je dodao: »To je smisao toga da smo ti i ja obojica kršćani«.

Wittgensteina su više od teoloških rasprava i obrazlaganja privlačili liturgijski obredi, osobito simbolizam katoličke liturgije. U razgovoru je jednom rekao: »Kad sam bio zarobljenik u Italiji, bio sam prisiljen pribivati nedjeljnoj misi. Bio sam vrlo radostan zbog te prisile« (94). Pri tom je Druryju priznao da je jedno vrijeme svaki dan molio Gospodnju molitvu, i dodao: »To je najizuzetnija molitva ikad napisana. Nitko nikad nije sastavio molitvu sličnu njoj. No pazi, kršćanska se religija ne sastoji u izgovaranju mnogih molitava, u stvari, preporučuje nam se upravo obratno. Ako ti i ja trebamo živjeti religijskim životom, onda to ne smije biti upravo to da puno govorimo o religiji, nego da na neki način naši životi budu drukčiji« (94).

Slično kao ni u filozofiji, ni u religijskim shvaćanjima Wittgenstein nije volio teorije. Zato mu je bilo teško prihvatiti sliku Boga kao Stvoritelja, kao uzrok svega, kojeg bi se moglo dokazati na temelju prolaznosti svijeta. Njemu je bila puno bliža slika Boga kao Suca i Otkupitelja. Teže mu je bilo prihvatiti poruku sadržanu u Ivanovu evanđelju ili kod Pavla, dok su mu sinoptici bili bliži. Osobito je suprotstavljao Evanđelja i Pavlove poslanice: »U Evanđeljima — tako mi se čini — sve je *običnije*, poniznije, jednostavnije. Tamo su kolibe — kod Pavla crkva. Tamo su svi ljudi jednaki i sam Bog je čovjek — kod Pavla već postoji nešto kao

hijerarhija, dostojanstva i službe»¹⁶. Pitanje religije za njega je bilo pitanje života, a ne intelektualnog razglabanja: »Religiozno je pitanje, ili životno pitanje, ili je ono (prazno) brbljanje« (Iz Dnevnika: 23. 2. 37)¹⁷.

Nije moguće ovdje iznijeti sve Wittgensteinove izreke koje imaju veze s religijom, osobito s kršćanstvom. One su ponajviše raštrkane u njegovim dnevničkim zabilješkama ili razgovorima s najužim krugom prijatelja. Ipak se nadamo da će ovo što smo iznijeli pružiti novu sliku o Ludwigu Wittgensteinu kao čovjeku kojemu ni kao hladnom analitičaru nisu bili tuđi ni oni osjećaji koje zovemo »religioznima«.

Jesmo li time odgovorili na pitanje iz naslova: je li Ludwig Wittgenstein bio religiozan? Norman Malcolm u svojoj knjizi koju smo spomenuli na početku, sažimajući ono što je iznio, kaže: »Ako sve to promotrimo, onda je sigurno pravilno reći da je Wittgensteinov zreli život bio snažno obilježen religioznom misli i osjećajem. Sklon sam misliti da je on bio dublje religiozan nego što su to mnogi koji sebe s pravom smatraju religioznim vjernicima«. No kako onda shvatiti Wittgensteinovu izjavu: »Ja nisam religiozan čovjek«, pita se dalje Malcolm i odgovara: »Možda je on djelomično mislio da ne pripada nekoj Crkvi, a nije ni angažiran u nekoj formalno religioznoj pobožnosti. I doista mislim da bi to za njega bilo nemoguće. No, to je samo dio onoga što je on mislio«. Wittgenstein je imao stroge kriterije za religioznost te je sigurno smatrao da ih on u svom životu nije ispunio. Kao modele pravog religioznog života njemu su služili sveti Augustin, sveti Franjo, George Fox (osnivač kveкера) pa je svoj život u usporedbi s njima morao smatrati prosječnim. »O samom je sebi sudio da je tašt, željan divljenja, lako uzbudljiv, ljutit i s prezirom prema drugima. Znao je da on sam nije postigao 'obraćenje', da nije 'otvorio svoje srce'.«¹⁸

Unatoč mnogim svojim životnim poteškoćama, neuspjesima i osjećajima krivnje koji su ga često dovodili na pomisao o samoubojstvu, Wittgenstein je u smrtnom času, a smatramo da je to rekao iskreno, mogao izjaviti da je »proveo divan život«. Nadamo se da njegov susret s Bogom na sudu, kojega se doista bojao, nije bio onako strašan kako je on mislio i očekivao.

Ludwig Wittgenstein je preminuo 29. travnja 1951., tri dana nakon što je navršio 62 godine. Umro je u kući prijatelja liječnika dr. Edwarda Bevana koji mu je i postavio posljednju dijagnozu: rak prostate. Možda je i to slikovito da sin bogatog bečkog industrijalca umire u kući prijatelja jer svoje kuće nije imao, a bila mu je strašna pomisao da umre u nekoj engleskoj bolnici¹⁹. Tako ga je u svoj dom primio bračni par Bevan. Njegovala ga je liječnikova žena Joan. Oko Wittgensteinova kreveta okupili su se njegovi najuži prijatelji, među njima Marguerite Anscombe, Yorick Smythies i Drury. Smythies je pozvao i o. Conrada, dominikanca, budući da su znali da je Wittgenstein po krštenju bio katolik. Nisu se međutim usudili

16 Usp. Ludwig Wittgenstein, *Denkbewegungen. Tagebücher 1930–1932/1936–1937*, Innsbruck, 1997, str. 146–7.

17 Isto, str. 91.

18 Malcolm, nav. dj., str. 21–22.

19 Usp. Monk, nav. dj., str. 575.

odlučiti treba li on izmoliti molitve za umiruće i dati uvjetno odrješenje, sve dok se Drury nije prisjetio kako je Wittgenstein jednom rekao da se nada da njegovi katolički prijatelji mole za njega. To je presudilo. Svi su došli u Wittgensteinovu sobu i kleknuli dok je o. Conrad molio molitve. Ubrzo nakon toga Wittgenstein je preminuo. Pokopan je prema katoličkom obredu 1. svibnja na groblju St. Giles u Cambridgeu. U vezi s time Monk piše: »Wittgenstein nije bio katolik. On je u brojnim prigodama, i u razgovorima i u svojim spisima, rekao da ne može sebe navesti na to da vjeruje u stvari u koje katolici vjeruju. A što je još važnije, on nije prakticirao katolicizam. Pa ipak, izgleda da je bilo prikladno to što je kod njegova pogreba bio održan vjerski obred. Jer na neki način, veoma važan premda ga je teško definirati, on je živio odanim religioznom životom«. I Monk završava svoju knjigu: »Pomirenje s Bogom koje je Wittgenstein tražio nije bilo u tome da bude primljen u krilo Katoličke crkve, nego to je bilo stanje etičke ozbiljnosti i integriteta koje bi nadvladalo sud i onog najstrožeg suca, njegove vlastite savjesti: 'Boga koji stanuje u mojim grudima?'«²⁰

WAS LUDWIG WITTGENSTEIN RELIGIOUS?

On the occasion of the 50th anniversary of his death

Ivan MACAN

Summary

On the occasion of the 50th anniversary of the death of renowned philosopher Ludwig Wittgenstein, the author wished to present one side of that peculiar personality whose philosophy is regularly left aside particularly his possible religiousness. Following the events of Wittgenstein's life, the author presents some interesting statements by Wittgenstein about religion and faith in God and several »battles with God« referring to reports by people who shared the same fate as Wittgenstein or were his close friends. From these presentations, we can attain a fairly clear picture that Wittgenstein's reflections about God; i. e. his religiousness was not that foreign.

²⁰ Monk, nav. dj., str. 580.

